

ՀԱՅԱՉԳԻՆԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՅՈՒՆՈՒՄԸ ԲԱՐՇԱՍԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔՈՒՄ

Հնագույն Բարշամ և հեթանոսական Բարշամին աստծու մասին տեղեկություններ քաղում ենք Մովսես Խորենացու, Ագաթանգեղոսի և Անանիա Շիրակացու աշխատություններից: Տիգրան Միջինի (պատմական Տիգրան Մեծ) նվաճումների արդյունքներից է մեր պատմահայրը համարում նաև այն, որ «Ինքն իջան է Միջագետս, եւ գտեալ անդ զԲարշամինայ զպատկերն, զոր ի փղոսկրէ եւ ի բիրելէ կազմեալ էր արծաթով՝ հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան»:¹ Թորդանի հեթանոսական տաճարը, ըստ Ագաթանգեղոսի, կործանել էին Գրիգոր Լուսավորիչն ու Տրդատ Թագավորը: «Մեհեան անուանեալ սպիտակափառ դիցն Բարշամինայ. նախ զմա կործանէին. եւ զպատկեր նորին փշրէին»:² Այս աստծու վիպական զուգահեռ կերպարը ուղղակի *Բարշամ* է կոչվում: Բարշամի դեմ Արամ նահապետի տարած հաղթանակի առթիվ մեր պատմահայրը հաղորդում է հետևյալը: «Մմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ի դաշտն Ասորեստանի արկանէ, զբազումս ի նոցանէ սատակելով. իսկ Բարշամ առաջի զինակրաց նորա պատահեալ մեռանի: Եւ զայս Բարշամ վասն իրոց արութեան բազում զործոց աստուածացուցեալ պաշտեցին Ասորիք ժամանակս յովսէս»:³ Բարշամի մասին Անանիա Շիրակացին հաղորդում է հետևյալը: «Դարձեալ ոմանք յառաջնոցն Հայոց ասացին քե՛ ի խիստ ձմրան Վահագն նախնի Հայոց գողացաւ զյարդ Բարշամայ ասորեստանեայց նախնոյ, զոր եւ մեք տվորեցաք բնախօսութեամբ Զարդագողի հետ անուանել»:⁴

Ինչպես տեսնում ենք, վերջին երկու հաղորդումներում պահպանված են Բարշամի աստվածային անցյալի վերնուշը և իր բուն անունը՝ *Բարշամ*: Մովսես Խորենացու առաջին հաղորդումից բխում է, որ Դարանաղի գավառի Թորդան բնակավայր է փոխադրված եղել քանաան-ամորեական Բաալ-շամեն/արամեաստորական Բել-շամին աստծու կուռքը: Ասորիք-Միջագետքում այս աստվածը նույնացված էր հունական Ջևաի (այսպէ՛ս հռոմեական Յուպիտերի) հետ:⁵ Նրա *Բաալ-շամեն* անունը, որը «Տեր երկնից» է նշանակում, դրա վկայությունն է: Փաստորեն նա զուգահեռն էր Դարանաղիի Անի ամրոցում պաշտվող հայոց Արամազդի, որը նույնպես նույնացված էր հունական Ջևաի հետ. հմմտ. «զբազինն Ջեսս դիցն Արամագղայ», «զՂիդմախական պատկերն Դիոսի յամուրն Անի»:⁶ Այս դեպքում սպասելի էր, որ սեմական այդ աստծու կուռքը դրվեր Անիում, ոչ թե Թորդանում: Անիում չդրվելով հանդերձ՝ այն դրվել էր նույն Դարանաղի գավառում՝ Արամազդի պաշտամունքի կենտրոնական գավառում: Ինչի՞ մասին է խոսում սա: Կասկած լինել չի կարող, որ սեմական այդ աստվածը փոխարինել է «տեղական ինչ-որ աստվածության»:⁷ Կասկած լինել չի կարող նաև, որ տեղական-հայկական այդ աստվածության պաշտամունքը սերտ կապի մեջ է եղել Արամազդի պաշտամունքի հետ: Ըստ երևույթին, նա համարվել է Արամազդի մեկ այլ դրսևորումը:

¹ Մովսէսի Խորենացոյ պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Խորենացի), Եր., 1981, Բ, Ժդ:

² Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Ագաթանգեղոս), Եր., 1983, ԸԺ, 784:

³ Խ ը ր ե ն մ ա ճ ի, Ա, Ժդ:

⁴ Ա ն ա մ ի ա Շ ի ր ա կ ա ճ ի, Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար, Եր., 1940, էջ 37:

⁵ И. III и ф м а н, А. А у н д и н, Баалпамем, "Мифологический словарь", М., 1991, стр. 82.

⁶ Ա գ ա ք ա ն գ ե դ ո ս, ԸԺ, 785; Խորենացի, Բ, Ժդ:

⁷ Մ. Հ ա ր ո թ յ ու մ յ ա ն, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Եր., 2001, էջ 46:

⁸ Ընչտ նույն կերպ Անանիոսի մեկ այլ դրսևորումը պետք է համարվեր Նանեն, որի մեհյանը գտնվում էր Անանիա մայր դիցուհու պաշտամունքի կենտրոնական գավառի՝ Եկեղիքի Թիլ ավանում (Ագաթանգեղոս, ԸԺ, 786): Մ.Հարությունյանի կարծիքով, Ասորիքից Հայաստան բախանցած դիցուհու պաշտամունքը ազդվել էր Անանիոսի պաշտամունքից, իսկ նրա անունը «բաղարկվել մոքը կամ մեծ մոքը տրվող հայերեն Նանե (նան, նանի) բառի հետ» (Մ.Հարությունյան, նույնը):

Այս տեսանկյունից ուշագրավ են հետևյալ հանգամանքները: Խեթերը, Ամպրոտայի աստծուց բացի, ունեին նաև «Հատիկի Ամպրոտայի աստված» (*U har-ši-har-ši-ja-aš):⁹ Հայոց նոր առասպելաբանության մեջ Սուրբ Սարգիսը՝ հին հողմ-ամպրոտային քնույթի աստվածների շատ գծերի ժառանգորդը, սերտ կապ ունի հացահատիկի պաշտամունքի հետ:¹⁰ Նույնպիսի քնույթ է ունեցել մեր Արամազդի դրսևորումներից մեկը՝ կունդ Արամազդը: Մովսես Խորենացին ասում է. «Ոչ Արամազդ որ, այլ ի կամոցողսն լսին լինել Արամազդ չորից ևս այլոց անուանեցելոց ոմանց Արամազդ. յորոց մի է եւ Կունդ ոմն Արամազդ»:¹¹ Կունդ բառին տարբեր բացատրություններ են տվել՝ «Պաշ»-ից մինչև «ճաղատ»:¹² Մեր կարծիքով, *կունդ/կունտ* բառը ռեզային տարբերակն է *կուտ* «հատ սերման, ունդ, ջամբ ի կերակուր թռչնոց», «կորիզ» բառի:¹³ Նշելով, որ հայերենում միևնույն բառի ռեզային տարբերակով հանդես գալու հանգամանքը հետին շրջանի հայերենում հաճախ հանդիպող երևույթ է (հմտ. *լինգ, կանանչ, մենծ, մենք, քիմք* և այլն), Հ.Աճառյանը նկատել է տալիս, որ դա խոթք չէր նաև հին հայերենին (հմտ. «*մաչ, որից ռեզականի հավելմամբ՝ մանչ»):¹⁴ Բուսաշխարհի առնչությամբ ուշագրավ է *կունդ*-ից առաջացած *կնդել* բայը, որը նշանակում է նաև «փետել, ծառի բույր տերևները փրցնել»:¹⁵ Քանի որ կուտը, հունդը, կորիզը լերկ են, հասկանալի է, թե ինչու *կուտ*-ի *կունտ/կունդ* տարբերակը նշանակում է «հերաքափ, ճաղատ»:

Բարշամին դիցանվան մեջ պարզ նկատելի են *Բարշամ* և *Բել-շամին* անունների բաղադրված հետքերը, որովհետև սեմական *բ*-ի դիմաց առկա է հայկական *բ*-ն, իսկ բառավերջին պահպանված է սեմական անվան *-ին* վերջավորությունը: Ինչպես որ բաղադրված անուններից մեկը՝ *Բել-շամին*-ը, սեմական ստուգաբանություն ունի, այնպես էլ մյուսը՝ *Բարշամ*-ը, հայկական ստուգաբանություն է ունենալու: Մեր կարծիքով, այն կազմված է **բարշ*- հիմքից և *-ամ* վերջածանցից: Հմտ. *Արամ, Արգամ, Գեղամ, Կառնամ, Պասքամ* և այլն: Տեսնենք թե ինչ է նշանակում այս **բարշ*-ը: Հայերենում գործած մի օրինակալիության համաձայն, *-բշ*- հնչյունակապակցությունն ստացվել է *հ.-հ.-rs-* հնչյունակապակցությունից. հմտ. *հ.-հ. *tors->թորշ-ում, *trs->թարշ-ամ*:¹⁶ Ըստ այսմ, մեր **բարշ*-ը ենթադրում է *հ.-հ. *bhrs-* նախածկը, որը ներկայացնում է ստորին ձայն-դարձը *հ.-հ. *bbers-* (վերին ձայնդարձ): Վերջինիս հիմքում *հ.-հ. *bher-* «սուր լինել» արմատն է, որով հնդեվրոպական հետավոր անցյալում կազմվել են ընդդեմներ նշող բառեր (դրանց վայրի տեսակները ծակող քիստեր ունեին): Արմատի ստորին ձայն-դարձը «հացահատիկ» նշանակությամբ ժառանգ լեզուներում տվել է այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են՝ լատին. *far* «հաճար», հին իսլ. *barr* «ցորեն», հին իռլ. *bairsten* «հաց», սերբախորվ. *bār* «կորեկի տեսակ», բուլղար. *врашно* «այլուր», հին ռուս. *воротно* «այլուրից պատրաստված ուտելիք», «սնունդ» (բարբ. ռուս. *во'ротом* «աշտրայի ալյուր»):¹⁷

Բարշամի նախապես դրական կերպար լինելու մասին կարող են վկայել մույն **բարշ* հիմնակազմ բաղադրիչով կազմված հետևյալ բառերը: 1. *Բարշուկ*. Գ.Ր. Մագիստրոսի հիշատակած այս բառի համար ենթադրվում է «մեղմ, անոյշ» նշանակությունը:¹⁸ 2. *«Բարշուր - գեղեցիկ»* բառը վկայված է միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում:¹⁹ Հավանաբար, այս բառերը նախնական **բարշուկ*-ի արտասանական տարբերակներն

⁹ «Keilschrifturkunden aus Boghazköi», Hf. 1-30, Berlin, 1923-1939 (XXV, 23, IV, 45).

¹⁰ Ա. Ղ ա ն լ ա ն յ ա ն, Սվանդապատում, Եր., 1969, էջ 364-365:

¹¹ Խ ո ռ Ե ճ ա ջ ի, Ա, լա:

¹² Հ. Ա ճ ա յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան (այտնեմուս՝ ՀԱԲ), հ. II, Եր., 1973, էջ 659-660: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհարար թարգմ. և մեկնաբանությունները Ստ. Մայիսասյանի, Եր., 1981, էջ 103, 475 ծան. 92:

¹³ «Նոր բառգիրք հայկազնան լեզուի», հ. I, Եր., 1979, էջ 1124:

¹⁴ ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 256:

¹⁵ ՀԱԲ, հ. II, էջ 659:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 156:

¹⁷ «Этимологический словарь славянских языков», т. II, М., 1975, стр. 212-213; т. III, М., 1976, стр. 131, 134-135; Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тб., 1984, стр. 872-873.

¹⁸ ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 428:

¹⁹ «Բառգիրք հայոց», Ջնական քննգիրք, առաջարանը և ծանոթագրությունները՝ Հ.Ամալյանի, Եր., 1975, էջ 52:

են (**բարշուկ-բարշուկ* մականական-փառաբանական *-ուկ* վերջածանցի հավելումով): Կարևորը հիմնականում **բարշ*-ին վերագրված «մեղմ, անուշ, գեղեցիկ» նշանակություններն են: Ըստ երևույթին, մախնական Բարշամը, լինելով հացահատիկի անձնավորում աստվածություն, ըմբռնվել է նաև այդպիսին: Առասպելաբանական մտածողությամբ բույսերը և, մասնավորապես, հացագգի բույսերը անձնավորվում էին գեղեցիկ պատանու կամ երիտասարդի տեսքով: Հիշենք, որ մեր Արան կրում էր *Գեղեցիկ* մականորը,²⁰ իսկ նա «հայոց մեռնող-հառնող աստվածությունն է՝ բուսաշխարհին, մասնավորապես հացահատիկներին ու հողին առնչվող»:²¹ Այսպիսով, հաստատվում է, որ Բարշամը եղել է հայոց հնագույն աստվածներից մեկը, իսկ նրա անվան հիմքում ընկած է հ.-հ. **bher-* արմատը «հացահատիկ» է նշանակել: «Հացահատիկ» նշանակող բառից հացահատիկի անձնավորում աստվածության անվան առաջացման մեկ ուրիշ օրինակ է *Շարայ* դիցանունը: Հացառատ Շիրակի և նրա բնակչության անվանադիր համարված²² Շարայի անունը ծագումնաբանական կապի մեջ է *աշարայ/աշորայ* (Արցախում՝ *շարա*) բառի հետ²³ (հմտ. Շիրակի հետ Կամսարական մախարարական տոհմի տիրույթը կազմած հարևան գավառի *Աշարունիք* և *Աշորունք* համահիմք անունները):

Հացահատիկն անձնավորող և բուսաշխարհի ներկայացուցիչ համարված աստվածը, բնականաբար, ի սկզբանե աստրեստանցի և թշնամի չէր կարող ըմբռնվել: Բարշամը հակառակորդ կարող էր ըմբռնվել միայն Արեգ/Վահագն աստծու երկրպագուների կողմից՝ վերջինիս հետ ունեցած բախման մասին պատմող առասպելաբանական դրվագի պատճառով: Այդ դրվագը ևս խոսում է Բարշամի ամպրոպային բնույթի մասին, որովհետև արտացոլում է հնդեվրոպական արևային և ամպրոպային երկու գլխավոր աստվածությունների հակամարտության առասպելը: «Ռիզվեդայում» այն արտացոլված է արևային Սուրյայի և ամպրոպային Ինդրայի բախման դրվագում:²⁴ Այդպիսի մի պայքարի վերնուշ է պահպանել ամպրոպային Սանասարի և արևային Բադրասարի մեռնաբառի դրվագը «Մասնա ծոեր»-ում: Մանգիա Շիրակացու հաղորդած առասպելում Կաթնածիրի նաև *Հարդագողի հետք* անվանումը բացատրվում է Բարշամից Վահագնի գողացած հարդի թողած հետքով: Իսկ հարդը՝ ցորենի, գարու և այլնի կալսելու ընթացքում առաջացած «ավելցուկը», կարող էր գտնվել միայն հացագգի բույսեր մշակողի մոտ, որպիսին էր Բարշամը: Իսկ արևաբնույթի աստվածների՝ երկնային հովիվների (հմտ. Հելիոս և Ապոլոն),²⁵ եղջերավոր անասունները դրա կարիքը զգալու էին, մանավանդ, «ի խիստ ձմրան»: Ուրեմն, հայոց հնագույն այս առասպելում արտացոլված է նաև վաղ հողագործների և վաղ անասնապահների միջև ընթացած մրցապայքարը: Ի դեպ, այն արտացոլված է նաև շումերական «Ինաննա-Դումուզի» առասպելում: Համաձայն դրա՝ Ինաննա դիցուհին (մեր Աստղիկի համարժեքը) երկու քեկնածու-փեսացուներից մախապատվությունը տվել էր հողագործ Էնկիմդուին, բայց արևի աստված Ուտուի միջամտությունից հետո փոխել էր իր որոշումը՝ հօգուտ հովիվ Դումուզի»²⁶ (հիշենք, որ Աստղիկի ընտրյալը Վահագնն էր):

Բարշամն, ըստ ամենայնի, եղել է ծագումնաբանական մախորդը Կունդ Արամագի: Վերջինիս ամիթով նշենք, որ մախքան մկրտվելը Տրդատ 3-րդը, հավանաբար, փորձ էր արել մեկ միասնական Արամագի պաշտամունք սահմանելու, որովհետև *մեծ* և *արի*, *երկնքի* և *երկրի արարիչ, դիցահայր*²⁷ Արամագի անունից իր ժողովրդին մաղթում էր «լիտթիւն պարարտութեան»:²⁸ Բնականաբար, այս բարեմաղթությունն արվելու

²⁰ Խ ռ Ե Ն Մ Գ Ի, Ա, ԺԵ:

²¹ Ա. Հ ա ր ա թ յ ու յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 26-27:

²² Խ ռ Ե Ն Մ Գ Ի, Ա, ԺԲ, Բ, Գ:

²³ Ա. Պ Ե ա թ ռ ս յ ա ն, Հացագգիների մշակութային և պաշտամունքի արտացոլումը Շարայի ավանդազրույցում, Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1981, թիվ 3, էջ 187:

²⁴ Rg. V, 175, 4; IV, 30, 4; X, 43, 5; "Ригведа. Манды I-IV", М., 1989, стр. 218, 393; В. Топоров, Сурья, "Мифы народов мира", т. II, М., 1988, стр. 478.

²⁵ А. Лосев, Аполлон, "Мифологический словарь", стр. 52, 53; А. Тахо-Годи, Геллос, նույնը, էջ 145; М. Соколов, Пастух, "Мифы народов мира", т. II, стр. 292.

²⁶ В. Афанасьева, Ияня, "Мифологический словарь", стр. 244.

²⁷ Ա գ ա թ ա ն գ զ զ զ զ զ, Ե, 53, 2, 68, ԺԲ, 127, ԸԹ, 785:

²⁸ Ա գ ա թ ա ն գ զ զ զ զ զ, ԺԲ, 127:

էր Կունդ Արամազդի անունից, որովհետև *պարարա*-ը նաև «արգավանդ, բերրի, բարգավաճ» է նշանակում, իսկ բարբառներում նաև «տաճացած (կանաչեղեն, բույս)», «դալար, թարմ (ծաղիկ)»:²⁹ Բուսականության, մասնավորապես հացահատիկի առնչությամբ ուշադրության են արժանի ՆՀԲ-ում բերված հետևյալ օրինակները. «Դաշտ քո լցին պարարտութեամբ», «Կերակրեաց զնոսա ի պարարտութեն ցորենոյ»:³⁰

Վահագն (Արեգ) և Բարշամ (Կունդ Արամազդ) առասպելաբանական առճակատման «պատմականացումը» սկսվել էր ավելի վաղ՝ մախքան Բել-շամինի կոտորի փոխադրումը Հայաստան: Պատահաբար չէ, որ Մովսես Խորենացու վերոբերյալ երկրորդ հաղորդման մեջ Բարշամի հակառակորդի դերում հանդես է գալիս ոչ թե «հայոց մախնի Վահագնը», այլ մախնի Արամը, որի անունը նույնական է Ուրարտուի (մեզ հայտնի) առաջին թագավորի Arame//Aramu անվան հետ:³¹ Ընդ որում, Արամ մահապետի պատմական մախատիպերը ընդարձակ նվաճումներ իրագործած ուրարտական հզոր թագավորներն են (Իշպուհինից մինչև Ռուսա II):³² Հայտնի է, որ Արևի աստվածը (⁵UTU, ⁵Suini) ուրարտական թագավորների տոհմիկ աստվածներից էր, արքայատոհմի հովանավոր աստվածներից մեկը,³³ իսկ մախքան Խալդիի բարձրացումը՝ նաև պետության գերագույն աստվածը:³⁴ Նա Վահագնի մախորդ արևաբնույթ աստվածն էր, որով էլ իր բացատրությունն է ստանում Բարշամի հակառակորդի դերում Վահագնի փոխարինումը Արամ մահապետով՝ մի կերպարով, որի մախատիպ ուրարտական թագավորներն ընթերցվել են որպես Արևաստծու երկրային մարմնավորումներ:³⁵ Նույն կերպ միջագետքյան-ասորիքյան Բել-շամինի երկրային մարմնավորումներն համարված ասորեստանցի թագավորները Բել-շամինի և Բարշամի նույնացումից հետո դարձել են պատմական մախատիպերը հայոց կողմից ասորեստանցի ընթերցված Բարշամի կերպարի: Այսպես է հայ բանահյուսության մեջ Բարշամն ընկալվել որպես «ասորեստանեայց մախնի»:

Բարշամը բուսաշխարհի հետ սերտորեն կապված է ոչ միայն իր, այլև իր սրբատեղիի՝ Թորդան ավանի անվան միջոցով: Թորդան//Թորթան անունը կրող բնակավայրեր կային թե՛ Դարանադի գավառում, թե՛ Բասեան գավառում:³⁶ Դրանք կազմված են - ան տեղանվանակերտով (հմմտ. *Ազատան, Դեբջան, Երեսան, Շաարշան* և այլն)՝ *թորդ* // *թորթ* հիմքից: Բուսաշխարհին վերաբերող այս հիմքը առկա է նաև հետևյալ բաներում. *թորթ* // *թորթ* «մի տեսակ վայրի բույս է. մարեմխտա, եգմալեգու, գվիրակ», «կոտեմի մման մի բույս»,³⁷ *թորթիկ* (<թորթ-իկ) «վայրի բանջար բոլորածև տերևներով, որ առավելապես բուսումն է արտերի մեջ և որից աղցան են շինում կամ յուղով ու ձվով տապակում»,³⁸ *թորթոշ* (<*թորթ-ոշ*. հմմտ. *դանդալ-ոշ, դող-ոշ, մոթ-ոշ* և այլն) «տաճացած, զարգացած (բույս)», «խոտքի, ուտճացած, բերրի»:³⁹ Ըստ երևույթին, միջմաձայն - Բ-ի անկումով է ստեղծվել *թորթոշ* (<**թորթ-ոշ*) բառը, որը նշանակում է «շրեշ բույսը, մի տեսակ լեռնային ուտելի բույս»:⁴⁰ Այս բառերի հիմք *թորթ*-ը համարվում է հուսայի

²⁹ «Նոր քաղցիք հայկազնան լեզուի» (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. II, Եր., 1981, էջ 630: ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 57-58:

³⁰ ՆՀԲ, հ. II, էջ 630:

³¹ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. մախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼ ՊՆԺ), Եր., 1987, էջ 441: Մ. Արեղյան, Երկեր, հ. I, Եր., 1966, էջ 54:

³² Մ. Պ հ տ ք ո ս յ ա ն, Դասերը և հաղասության դրսևորումները հին Հայաստանում, Եր., 2006, էջ 175-177:

³³ Մ. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 44-46:

³⁴ Մ. Պ հ տ ք ո ս յ ա ն, Նախնական Ուրարտուի գլխավոր աստծու հարցի շուրջ, «Գ.ՊՄԻ գիտ. աշխ. ժողովածու», հ. II, Գյումրի, 1994, էջ 226-231, Նույնի, Արևի աստվածը վաղ Ուրարտուի կրոնական քաղաքականության մեջ, ՊԲՀ, 2005, թիվ 3, էջ 241-246:

³⁵ Մ. Պ հ տ ք ո ս յ ա ն, Արևի աստվածը..., էջ 237-240:

³⁶ Թ. Հ ա կ ո ս յ ա ն, Մտ. Մ հ լ ի ք - Բ ա յ խ շ յ ա ն, Հ. Բ ա ր ս հ ղ յ ա ն, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետև՝ ՏԲ), հ. I, Եր., 1986, էջ 611, հ. II, 1988, էջ 475:

³⁷ ՀԲԲ, հ. II, էջ 120, ՀԱԲ, հ. II, էջ 200:

³⁸ ՀԲԲ, հ. II, էջ 120:

³⁹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 200, ՀԲԲ, հ. II, էջ 120:

⁴⁰ ՀԱԲ, հ. II, էջ 193, հ. III, էջ 544:

ստուգաբանությունը չունեցող բառ,⁴¹ այսուհանդերձ, այն կարելի է ծագած համարել հ.-ե. *pter- արմատի միջին ձայնդարձից՝ -t- ածականով: Նույն արմատի վերին ձայնդարձը նույն -t- ածականով ներկայացված է ի դեմս *թերթ* բառի,⁴² որը նշանակում է «ծաղկի, բույսի, տերևի, թղթի, որևէ բարակ փթեղի թերթ»:⁴³ Նույն *թորթ/*թորդ հիմքն է առկա նաև Տայքի *Թորթում/Թորդում* (նաև *Թորթում, Թորդում*) կոչված բնակավայրի և նույնանուն գավառի անվան մեջ. *Թորթ-ում* հմմտ. սեպագրությամբ ավանդված Kalaruma, Tarkuma, zalpuma և այլ տեղանունների –um(a) բաղադրիչները:

*Bars//*Բարշ բաղադրիչով հայտնի առաջին տեղանունը արձանագրված է Ասորեստանի Թիզլաթիալասար 1-ին թագավորի կողմից Նաիրի ցեղամիության դեմ մ.թ.ա. 1112թ. ձեռնարկած արշավանքի նկարագրության մեջ:⁴⁴ Նա պատմում է նաիրյան 23 երկրների «թագավորների» դեմ իր տարած հաղթանակի մասին:⁴⁵ Նաիրյան այդ երկրներից վերջինը հիշատակված Dajaeeni-ն հստակ տեղադրություն ունի՝ դա հետագա Տայքն է Շորոխի միջին հոսանքի շրջանում:⁴⁶ Նախավերջինն հիշատակված նաիրյան երկիրը Abarsiuni-ն է, որը, ենթադրաբար, տեղորոշվում է Dajaeeni//Տայքից ամմիջապես հարավ,⁴⁷ այսինքն՝ հետագա Կարին և Բասեան գավառների տարածքում:⁴⁸ Abarsiuni երկրանունը տրոհելով A-bars-iuni բաղադրիչների, մենք նրա երկրորդ՝ -bars-, բաղադրիչը արմատակիցն ենք համարում Բարշամ դիցանվան: A-bars-iuni բաղադրիչների տրոհելիս, այս երկրանվան առաջին՝ a-, բաղադրիչը կարելի է համարել նախահավելվածական ձայնավոր, իսկ երրորդ՝ -iuni, բաղադրիչը նույնացնել հայերեն –իւն վերջածանցի հետ: Հնդեվրոպական ծագումով այս վերջածանցը⁴⁹ առկա է *ամիւն, աիւն, հերիւն, մրջիւմ*⁵⁰ և այլ բառերում, սեպագրությամբ ավանդված հայկական Danziun, Zanziuna և այլ տեղանուններում:

Բասեան գավառը, Կարինի հետ միասին, հնագույն Արարսիտի երկրի մասը կազմելու մասին է խոսում նրա *Բասեան* անունը՝ բաղկացած *Բաս-* հիմքից և *-եան* վերջածանցից: Հայերեն *-եան* վերջածանցին վերագրելով տարբեր (հնդեվրոպական-իրանական և հնդեվրոպական-հայկական) ծագում՝ Գ. Ջահուկյանը ուշադրություն է հրավիրում հետևյալ համագամանքի վրա. «ծագմամբ սրա հետ կապված է արդյոք *-եան(-ք)* հավաքականը՝ *գործեան, գրեան(-ք)*, այլև *խոգեան, մոգեան* և այլն»:⁵¹ *Բասեանք* տեղանվան կազմության տեսանկյունից հմմտ. *Հաշտեանք, Թառձեանք, Խորձեանք* տեղանունները:⁵² *Բասեան* տեղանվան *Բասեանք* տարբերակը խոսում է իր ցեղանվանական ծագման մասին: *Բասեան* ցեղանուն-տեղանվան հիմնականում *բաս* բաղադրիչը կարող էր առաջանալ հնագույն *bars-ից՝ -r-ի վաղ անկումով (հմմտ. նույնախիս անկման դեպքերը հետագա հայերենի մի շարք բառերում. *մրսիլ>մսիլ, դուրս>դուս, մերս>մես, խարշեղ>խաշեղ* և այլն):⁵³ Իսկ այդ նույն *bars- (<h.-ե. bhrs- «հացահատիկ») նախածնն էր, ինչպես տեսանք, առկա Abarsiuni երկրանվան և *Բարշամ* դիցանվան մեջ:

⁴¹ ՀԱԲ, հ. II, էջ 200:

⁴² Նույն տեղում, էջ 175, 185:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 175:

⁴⁴ В. Яковсон, Месопотамия в XVI-XI вв. до н. э., "История древнего мира. Ранняя древность", М., 1989, стр. 208.

⁴⁵ Н. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, "Вестник древней истории", 1951, 2, № 10, 11; Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոնյանիս, հ. I, Եր., 1981, էջ 19-20:

⁴⁶ Н. Арутюнян, Бивальния (Урарту), Ер., 1970, стр. 145, 45, 48; Նույնի, Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Ер., 1985, стр. 70-71.

⁴⁷ ТУ, стр. 7.

⁴⁸ Մ. Ե. Բ. Ի. Դ. Ե. Դ. Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրյ»-ի, Եր., 1963, էջ 44, 58, 106, 110:

⁴⁹ ՀԼՊՆԺ, էջ 238-239:

⁵⁰ ՀԱԲ, հ. I, էջ 360, հ. III, էջ 86, 371:

⁵¹ ՀԼՊՆԺ, էջ 355:

⁵² Гр. Каланиця, Историко-лингвистические работы, т. II, Ер., 1975, стр. 171.

⁵³ ՀԱԲ, հ. III, էջ 371, 444, հ. I, էջ 686, հ. II, էջ 347: Տայքի Ասեան փոքր գավառանունը արձանագրել է ս հնչյունին նախորդած ք-ի անկման մի վաղ օրինակ: Գավառի կենտրոնատեղի բնակավայրի Արսիս (այժմ՝ Էրսիս) անվան մեջ ք-ն դեռևս պահպանվում էր (Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 40, 110):

Բասեան տեղանունն ուներ *Բասան* (նույնպես հին) և *Բասեն* (համեմատաբար նոր) տարբերակները ևս: Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ Խոսրով Կոտակ բագավորի (330-338թթ.) հրամանով Վաչե սպարապետը սրածել էր այս գավառի խոռվարար Որդունի նախարարական տոհմը, որի Որդորու բուն գյուղը «ամենայն սահմանօրն հանդերձ» հանձնել էին Բասեան//Բասանի եպիսկոպոսին, «որ ինքն իսկ է յերկրին Բասանոս»:⁵⁴ *Բասան*-ը որպես հասարակ անուն մեկ անգամ էլ հիշատակված է միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում. «*Բասան*- տունի հզոր, կամ տունի աստուծոյ»:⁵⁵ Տունի բառը դեռևս վաղ գոաբարում քե՛ «ծառ, քուփ, բույս» է նշանակել, քե՛ «սերմ, ցանք», որովհետև նրա *ամկեղ* բայական ձևը նշանակում էր նաև «սերմանել, ցանել»:⁵⁶ *Բասան* բառին տրված վերոբերյալ բացատրությունները անվարան կերպով կարող ենք վերագրել նաև *Բասան*//*Բասեան* տեղանվանը և համարել հետևանքը Բաս-ան//Բաս-եան (<*bars-*h*-*h*. *bhrs-) լեզվաբանական կապի: Փոխանցման միջանկյալ օղակն է արտացոլում հին հույների կողմից Բասեանի բնակչությանը տրված *Φασσανοι*⁵⁷ (*Φασ-αν-οι*//*Բաս-եան-ք*) անունը, որը վկայում է տեղանվան *բաս- բաղադրիչի *h*-*h*. *bh-ով սկսվելու, ուրեմն, նաև *բաս- <*bars-*h*-*h*. *bhrs- անցման օրինաչափ լինելու օգտին (*h*-*h*. *bh- > *h*այ. *p*, հուն. *φ*):⁵⁸ *A-bar-siuni* և *Բասեան* տեղանունները *h*-*h*. *bhrs- «հացահատիկ» նախածին հանգող իրենց բաղադրիչներով, Բասեանի *Թորդան*//*Թորթան* տեղանվան հետ միասին խոսում են տեղում հացագգի բույսերի մշակության, դրանց և Բարշամի պաշտամունքի խոր արմատների մասին: Մշակության առթիվ հիշենք, որ հայ շինականի ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ՝ ընդհուպ Մեծ եղեռնը, Բասեանը եղել է հացառատ և հացառաք գավառ: Իգուր չէր թուրքական առածն ասում. «Թորթունի պես մառան ունենամ, Բասենի պես՝ ամբար»:⁵⁹

Բարշամ(ին)ի կրած *Սպիտակափառ* մակդիրը բացատրվել է նրա բազմից փղոսկրից, բյուրեղից և արծաթից պատրաստված լինելու հանգամանքով:⁶⁰ Կարծում ենք, որ, ընդհակառակը, նրա կրած *Սպիտակափառ* մակդիրն է պատճառ դարձել, որ նրա կոտորը («զպատկերն») պատրաստվեր «փ փղոսկրէ եւ ի բիրեղէ՝ կազմեալ արծաթով»:⁶¹ Իսկ *Սպիտակափառ* նշանակում է «սպիտակաթաղանթ», որովհետև *սպիտակա-փառ* բառի երրորդ բաղադրիչը՝ *փառ*-ը, նշանակում է «շապիկ, բարակ մաշկ, թաղանթ»:⁶² Կարծում ենք, որ խոսքը Բարշամ(ին)ի բուսական դրսևորումներից մեկի՝ քոփի ցորենի մասին է: Քոփի ցորենի հասկը, ի տարբերություն կարմրահատ ցորենի, քիստեր չունի, այն երկար ու սպիտակ է, ինչպես սպիտակ էր նաև նրանից պատրաստված բասենյան քոփի լավաշը:⁶³

Արևմտյան Եփրատի վերնագավառը բռնած Կարին գավառը⁶⁴ նույնպես հնագույն ժամանակներից հայտնի է եղել որպես հացառաք կենտրոն: Այստեղ էր գտնվում խեթական արձանագրություններից հայտնի հայասական *Arzija* քաղաքը,⁶⁵ որի անունով երբեմն նրա շրջանը ևս կոչվում էր «*Arzija* քաղաքի երկիր»:⁶⁶ Այստեղից,

⁵⁴ Փաւստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1987, Գ, դ:

⁵⁵ Բառգիրք հայոց, էջ 50:

⁵⁶ ՆՀԲ, հ. II, Եր., 1981, էջ 885, 891:

⁵⁷ Xen., Anabasis, IV, VI, 5; VII, VIII, 25.

⁵⁸ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Եր., 1970, էջ 85:

⁵⁹ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Եր., 1974, էջ 14: Հայտնի է, որ Թորթունի գավառում «Հացահատիկի մշակությունը քիչ տեղ էր զբաղում, դրան հակառակ, ձորափովիտներում ու նախալեռնային վայրերում տարածված էր այգեգործությունը ու պտղարտությունը» (ՏԲ, հ. II, Եր., 1988, էջ 476):

⁶⁰ Н. Э м н е, Очерк религии и верований языческих армян, М., 1866, стр. 24; Ագաբանգեղոս, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1983, էջ 519, ծան. 441:

⁶¹ Խ ո բ ե ն ա ց ի, Բ, ժո:

⁶² ՆՀԲ, հ. II, էջ 932:

⁶³ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁶⁴ Մ. Եր ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 58:

⁶⁵ В. Х а ч а т у р я н, Восточные провинции Хеттской империи, Ер., 1971, стр. 64-67, 139-141.

⁶⁶ Ա. Բ ո ս յ ա ն, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների), Եր., 2004, էջ 42, 43:

Արևմտյան Եփրատով հացահատիկ առաքելու վերաբերյալ խեթական արձանագրություններից մեկում պահպանված է հետևյալ տեղեկությունը. «Բիտիյառիզա քաղաքից նավերը Սամուխա քաղաք բերքը հասցրին առաջին ուղերթով հետևյալ կերպ... քանի որ ջուրը ծանծաղ էր, ապա Բիտիյարիզա քաղաքում նավերին բարձեցին հետևյալ քանակությամբ. [առաջին ուղերթով] 120 չափ զարի, իսկ երկրորդ ուղերթով՝ 130 չափ հաճար: Հազար հիսունչորս զինվոր նախապես լաստերը բեռնավորում են Արցիյա քաղաքում»: ⁶⁷ Ուրեմն, Արցիյա քաղաքից գետի հոսանքն է վայր լաստերով (կամ մակույկներով) հացահատիկը հասցվում էր Բիտիյարիզա/Պիտիյարիզա՝ հետագա Բթառիճ, որտեղ այն բարձելով նավերին հասցնում էին Արևմտյան Եփրատի մեծ ոլորանի շրջանում գտնվող Սամուխա: ⁶⁸

Հայաստանում Արցիյա/Arzija բնակավայրը հետագա Արծնն է, որի անունը՝ իր արծ- բաղադրիչով նույնական է Arzija-ի arz- բաղադրիչի հետ (մի դեպքում հավելված է -ն մասնիկը, մյուսում՝ ija ածականակերտ վերջածանցը): ⁶⁹ Arz-//Արծ- արմատը նույնն է արծաթ բառի արծ- բաղադրիչի հետ՝ ծագած հ.-ե. *arg- «փայլել» արմատից. հմմտ. ազգակից լեզուների նույնարմատ բառերից հին հնդկ. raṣatá- «արծաթ, արծաթագույն», «սպիտակ», հին պարս. Ardata, թոխար. արկjant, հուն. ἀργυρος, լատին. argentums «արծաթ»: ⁷⁰ Հ.-ե. *arg-ը առկա է նաև ազգակից լեզուների հետևյալ բառերում. խեթ. harki, թոխար. Ա արկi, թոխար. Բ արկwi, հուն. ἀργός, հին հնդկ. árjuna-, որոնք նշանակում են «սպիտակ», «պայծառ (գույնով)»: ⁷¹ Ընդ որում, «արծաթ»-ի և «սպիտակ»-ի լեզվաբանական-տրամաբանական կապի վկաները հին հնդկ. rajatá- և խեթերեն harki բառերն են, որոնք քե՝ «արծաթ» են նշանակում, քե՝ «սպիտակ»: ⁷² Քանի որ հետագա Կարին գավառը ևս ընդգրկած Abarsiumi հնագույն անվան մեջ առկա է *bars-//Բարշ «հացահատիկ» բառը, ապա գավառի և հնագույն կենտրոնի Arzija անվան մեջ էլ կարելի է տեսնել քոիկ ցորենի՝ և նրա անձնավորում Բարշամ աստծու սպիտակափառ՝ «սպիտակաթաղանթ» մակդիրի համարժեքը (մանավանդ որ Arzija, Արծն տեղանունները և արծաթ բառը արմատակիցներ են, իսկ Բարշամիճի կոտրը «կազմեալ էր արծաթով»):

Հնագույն աստվածությունները իրենց սրբատեղի բնակավայրերի հետ կապված էին ոչ միայն իրենց պաշտամունքի ծիսական կողմով, այլև հաճախ դրանց անունների մեջ իրենց ելության կամ գործառույթի այս կամ այն կողմի դրսևորումով: Ապացուցված է, որ դեռևս Հայաստանում կային այնպիսի բնակավայրեր, որոնք լինելով հայաստական (հնագույն հայկական) այս կամ այն աստծու սրբատեղիները՝ կրում էին այդ աստվածների հայտնի մակդիրները: Արդյախի բնակավայրերից էր, օրինակ, ⁷³ Արնիա-ն, որը ամպրոպային բնույթի աստվածներից մեկի՝ Դ-ի (զաղափարագիր է) պաշտամունքի կենտրոնատեղին էր: ⁷⁴ Արն-իա բաղադրիչներից կազմված տեղանվան մեջ -իա-ն հնդեվրոպական ծագումով վերոհիշյալ ածականակերտ-տեղանվանակերտ վերջածանց է, իսկ Արն- հիմքը հայերեն առն բառն է: ⁷⁵ Այս բառը հնդեվրոպական ծագումով ալր «տղամարդ», «ամուսին», «արի, քաջ, կտրիճ» բառի ածանցյալն է. հմմտ. առն տալ «ամուսնանալ», առնարար «արիարար», առնացի բառերը, ⁷⁶ մասնավորապես առն «արու վայրի ոչխար» բառը: ⁷⁶ Հեթանոսական Արամազդի (Արամազդ-Ջևահ)

⁶⁷ KUB, XXXI, 79, I, 4-13, B. Хачатрян, *նշվ. աշխ.*, էջ 64:

⁶⁸ B. Хачатрян, *նշվ. աշխ.*, էջ 65, 67, 139-140:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 67, ծան. 167: Հնդեվրոպական ծագումով այս վերջածանցը -իա և -ia տեսքով առկա է խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական սեպագիր արձանագրություններից հայտնի Հայկական լեռնաշխարհի ուրիշ բազմաթիվ տեղանուններում ևս, իսկ -ի տեղանվանակերտի տեսքով պահպանված է Լոռի, Կարբի, Կումայրի, Տրի, Փարսի և այլ տեղանուններում:

⁷⁰ ՀԱԲ, հ. I, էջ 317-318:

⁷¹ НЯН, т. II, стр. 713.

⁷² Նույնը:

⁷³ KUB, XXVI, 39, IV, 29.

⁷⁴ Մ. Պետրոսյան, Դասերը և հասարակության դրսևորումները հին Հայաստանում, էջ 336-337:

⁷⁵ ՀԱԲ, հ. I, էջ 172-173:

⁷⁶ ՀԱԲ, հ. I, էջ 261:

արի մակդիրը⁷⁷ մույնպիսի ծագում և մույնպիսի իմաստ ունի. *արի* < *այր* - *ի*. Ըստ երևույթին, հեթանոս հայերի ամպրոպային աստվածը (Արամագդ-Ձևաղ) իր արի մակդիրը ժառանգել է հայաստական մույնաբնույթ նախորդից, որի մակդիրը մեզ է հասել նրա սրբավայր քաղաքի Առնիա անվան մեջ:

Խեթական մույն արձանագրության մեջ հիշատակված են մահ ամպրոպային բնույթի հայաստական մեկ այլ աստված՝ *U.takšanna-ն, և նրա սրբազան քաղաքը՝ Arhita-ն:⁷⁸ Այս աստծու takšanna/*taksana մակդիրի հիմքում հ.-ե. *tek- արմատն⁷⁹ է՝ հիմքը հայերեն *թեքել* «կռամով կոկել, շինել, սրել» բառի,⁸⁰ իսկ -ana վերջավորությունը մույնական է հայերեն -ան վերջածանցի հետ (հմմտ. *խցան, կռան, թացան, փական* և այլն): Անկասկած, ամպրոպային բնույթի այս աստվածը եղել է դարբին աստված՝ դարբնության և արհեստագործության հովանավոր աստված: Ուրեմն, նրա հիշյալ մակդիրի իմաստային կրկնություն է նրա սրբավայր քաղաքի Arhita (<*arh-ita) անունը: Սրա առաջին բաղադրիչը արմատակիցն է հայերեն *արհեստ* (<արհ-եստ) բառի,⁸¹ իսկ երկրորդ բաղադրիչը մույնական է հայերեն -իք վերջածանցի հետ:⁸²

Ամենայն հավանականությամբ, աստծու կրած մակդիրով նրա պաշտամունքի կենտրոնատեղի բնակավայրի անվանադրման երևույթի պատճառը եղել է այդ բնակավայրում գտնված մույն աստծու սրբատեղիի կրած համապատասխան անունը: Այսինքն՝ աստծու մակդիրով նախ կոչվել է իր սրբատեղին, ապա՝ վերջինիս կից բնակավայրը: Այս առթիվ հիշենք, որ այդ օրինաչափությունը գործել է բազում դարեր՝ իրեն զգալ տալով անգամ մեր օրերում: Օրինակ, Վաղարշապատ քաղաքի *Էջմիածին* անվանակոչության համար հիմք է ծառայել Վաղարշապատում գտնվող Մայր տաճարի կրած Քրիստոսի *Էջմիածին* մակդիրը, իսկ Գյումրի քաղաքի մահ *Յոթվերքին քաղաքը* (ըստ ջավախեցիների) կոչվելու պատճառը տեղի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու *Յոթ վերք* ժողովրդական անունն է՝ Սուրբ Աստվածածնի համապատասխան մակդիրը:

Հայաստական դիցարանի 14 աստվածություններից⁸³ երեքը ամպրոպային բնույթի աստվածություններ էին կամ մույն *Ամպրոպի* աստծու երեք տարբեր դրսևորումները:⁸⁴ Դրանցից երկուսին արդեն ծանոթ ենք: Ինչպես տեսանք, դրանցից ⁸⁵Ս գաղափարագրի տակ համդես եկած աստվածը բացահայտ (անխառն) ամպրոպային բնույթ ունեցող աստվածություն էր՝ առնականությունը կրող ռազմիկ աստված, իսկ ⁸⁶Ս.takšanna-ն ամպրոպային գծերով օժտված դարբին աստված էր: Բայց հայաստական դիցարանը գլխավորում էր ոչ թե սրանցից որևէ մեկը, այլ ⁸⁷Ս.GUR աստվածը: Ո՞վ էր այս գաղափարագրի տակ թաքնված և ամպրոպային (⁸⁸Ս) գծերով օժտված աստվածը, ինչպիսի՞նք լրացուցիչ գծեր ունեւր նա: Այս մույն գաղափարագրի տակ համդես եկած աստվածություն կար մահ խառնական դիցարանում, որտեղ այդ աստվածը մույնացվում էր ընդերքի/անդրշիրիմյան աշխարհի շումերական Նիրգալ աստծու հետ:⁸⁹ Խառնական Արապխատում նրան էր ձոնված հունձի ամիսը:⁹⁰ Ըստ այսմ, պատահական չէ,

⁷⁷ *Ա գ ա թ ա ն գ ե դ ո ս, Ե, 53, 2, 68, ԺԲ, 127:*

⁷⁸ KUB, XXVI, 39, IV, 32.

⁷⁹ Ս. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, Մուրսիի I-ի արևելյան արշավանքի երթուղին, ԳՄԱ ԸՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. IV, Գյումրի, 2001, էջ 55-56:

⁸⁰ ՀԱԲ, հ. II, էջ 178-179:

⁸¹ Ս. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 56

⁸² Հաղամարար, գալիք, քիլիք, կնճիք, սամիք բառերում, Արաիք, Բրիք, Գնիք, Ջուիք և այլ անձնանուններում առկա -իք վերջածանցը ծագում է հ.-ե. *et-ից: Հ.-ե. *et-/*-ed- մասնիկների վերաբերյալ Հ.Աճառյանը գրում է. «Այս մասնիկները առանձին նշանակությունից զուրկ, ծառայում են ընդարձակելու բառի բունը» (Հ.Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. III, Եր., 1957, էջ 111): Արհեստ բառից բացի -եստ վերջածանցն առկա է մահ գովեստ, համեստ, ուտեստ, պահեստ բառերում (Նույնը, էջ 114: ՀԱԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 671-672):

⁸³ KUB, XXVI, 39, IV, 26-34.

⁸⁴ Г. В а р д у м я н, Дохристианские культы армян, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 18, Եր., 1991, էջ 67:

⁸⁵ Н. Я н к о в с к а я, Ашшур, Митяни, Аррайхэ, «История древнего мира. Равнина древность», М., 1989, стр. 196.

⁸⁶ Н. Я н к о в с к а я, նշվ. աշխ., էջ 196:

որ Ներգալը ներկայացվում էր մանգաղաձև սրով:⁸⁷ Պատահական չէ նաև, որ «Ներ-
խոտիական զոհաբերությունների ցուցակում Ներգալը նույնացվում էր Թեշուրին
(Ամարտայի աստծուն-Ս.Պ.) զոհաբերվող հացահատիկի հետ»:⁸⁸ Այնպիսով, խոտիա-
կան «Ս.GUR/Ներգալ աստծու մեծ ընդերքին և հացահատիկին առնչվող պաշտա-
մունք էր ունենալու նաև «Ս.GUR գաղափարագրի տակ հանդես եկած հայաստան
աստվածությունը:

Գր. Ղափանցյանը հայաստանյան այս աստծուն համարում է անդրշիրիմյան
աշխարհի, մահվան և հարության անձնավորում աստված՝ ենթադրաբար նույնացնելով
Արա Գեղեցիկի հետ:⁸⁹ Զանի որ «Ս.GUR անվան «Ս րադադրիչը խոսում է անվանա-
կիր աստծու մախ և առաջ ամպրոպային բնույթ ունենալու մասին, ուստի նրան պետք է
համարել ոչ միայն խոտիական «Ս.GUR/Ներգալի, այլև խեթական «Հատիկի Ամարտ-
այի աստծու» զուգահեռը, հնագույն հայկական Բարշամի և, սրա հետ միասին, մախտը-
ղը հեթանոսական Կունդ Արամազդի ու ժողովրդական քրիստոնեության Սր Սարգսի:

ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТИВИРОВАНИЯ ЗЕРНОВЫХ В КУЛЬТЕ БАРШАМА

Резюме

С. Петросян

По древнеармянским эпическим сказаниям, Баршам-противник солнечного бога Вахагна, а также предка армян Арама. По Мовсесу Хоренаци, сирийцы оожествили Баршама, а царь Тигран, найдя в Месопотамии идол бога Баршамина, повелел отвезти в Армению и установить в Тордане. Налицо религиозный синкретизм и его последствие-контаминация армянского теонима *Баршам* и семитского теонима *Баал-шамем* (Баал-шамин).

Теоним *Баршам*-индоевропейско-армянского происхождения. Он состоит из компонентов *Барш-ам* (ср. *Ар-ам*, *Арг-ам*, *Гел-ам*, *Паск-ам* и т.д.). В основе компонента *барш*- этого армянского теонима лежит и.-е. Прототип *bh₂rs- "зерно" (<и.-е. *bher->латин. *Far* "полва, крупа", *farina* "мука", гот. *barizeins* "ячменный", русск. диал. Борошно "ржаная мука" и т.д.). По всей вероятности, бог громовержец Баршам являлся также олицетворением зерна (ср. хеттск. "бог Грозы зерна"). Известно, что пантеон Хайасы возглавлял бог «Ս.GUR. По нашему мнению, под этой идеограммой выступает именно Баршам, наследником которого является бог языческих армян Кунд Арамазд (ср. этитет *Кунд* и арм. слово *кут* "семя, зерно, косточка").

Наирийский топоним *Abarsiuni* состоит из компонентов *A-bars-iuni*, где *bars* идентичен с *барш* "зерно". Из того же региона и того же хозяйственно-культурного круга происходит и топоним *Басеан* <**Барс-сан*.

⁸⁷ В. А. Фаваньян, *Нергал*, "Мифы народов мира", т. II, стр. 212.

⁸⁸ Н. Янковская, *Взщ. шзлу*, էջ 196:

⁸⁹ Гр. К а н а н д я н, *Историко-лингвистические работы к начальной истории армян. Древняя Малая Азия*, Ер., 1956, стр. 88-90, 306.